

"Pâkistân meyn Dînî Ta'lim kâ Hâl u Müstaq-bel", *Mîşâk*, X/9, Lahor 1964, s. 6-11; Ziaul Haque, "Muslim Religious Education in Indo-Pakistan", *IS*, XIV/4 (1975), s. 278, 280, 283-289, 292; Abdülgafûr, "Dînî Medâris", *Fikr o Nazar*, XVI/3, İslâmâbâd 1978, s. 22-35; Syed Shabbuddin, "Reorganisation of Madrasah Education", *Islam and the Modern Age*, XI/1, New Delhi 1980, s. 89-98; M. İshak Siddîki, "Pâkistân key Dînî Medâris aor Hükûmet", *Bey-yinât*, XXXVIII/3, Karaçi 1981, s. 35-38; Mazhar Muin, "Pâkistânî Nizâm-ı Ta'lim meyn 'Arabî kâ İrtikâ", *Mecelle-i Tahkîk Pencâb Yûni-versiti*, IX/1-4, Lahor 1987, s. 55-80; S. Jamal Malik, "Islamisation in Pakistan (1977-1985): The Ulama and Their Paces of Learning", *IS*, XXVIII/1 (1989), s. 8-23; Sayyid A. S. Pirzada, "The Role of Deobandi Ulama in Pakistan's Politics: 1947-1956", *South Asian Studies*, VII/2, Lahore 1990, s. 64-81; Tariq Rahman, "The Teaching of Arabic to the Muslims of South Asia", *IS*, XXXIX/3 (2000), s. 399-443; Iqbal Hussain, "From Traditional Roots to Nationalism - A History of the Farangi Mahal Family", *IC*, LXXIV/3 (2000), s. 1-32; Nezîr Hüseyin, "Medâris", *İDMİ*, XX, 180-193; Makbûl Beg Bedahşânî, "Hind [Ta'lim]", a.e., XXIII, 190; Erdoğın Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, 483; Ara Altun, "Gazneliler", a.e., XIII, 485; K. A. Nizami, "Hindistan", a.e., XVIII, 89-91.

ABDÜLHAMİT BİRİŞİK

□ MİMARİ. İslâm dünyasında gelenekçi yöntemlerle idare edilen eğitim kurumları olan medreseler X. yüzyılda Irak'ta ortaya çıkmakla birlikte kurumsallaşmalarının XI. yüzyılın ilk yarısında Horasan ve Mâverâünnehir'de Gazneli, Karahanlı ve Büyük Selçuklu siyasî çevrelerinde gerçekleştiği bilinmektedir. Özellikle Vezir Nizâmülmülk'ün yaptırdığı Nizâmiye medreseleri bunların kapsam ve düzen bakımından teşkilâtlandırılmasında önemli rol oynamıştır.

İlk medrese binalarının kuruluş ve işleyişi hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber bunlar, Selçuklular'dan itibaren başta sultanlar olmak üzere önemli kişilerce kamu yararına vakıf eserler olarak tesis edilmiştir. Günümüze ulaşmış en eski medrese yapıları eş zamanlı olarak Gazneli, Karahanlı ve Selçuklu çevrelerinde görülür. Karahanlılar'a ait Semerkant'taki İbrâhim Tamgaç Han Medresesi ile (458/1066) Selçuklular'ın Nişâbur, İsfahan, Merv, Bağdat, Hargird ve Rey gibi şehirlerde kurdıkları medreselerden bugüne kadar gelen son ikisi, medrese mimarisinde tipik dört eyvanlı şemanın uygulandığını göstermektedir. Bu şemada dörtgen planlı avlunun her kenarında birer eyvan, bunların yanları ile köşelerinde müderris ve talebelerin barındığı hücreler yer almakta, biri giriş kısmına ayrılan eyvanlar derslik olarak kullanılmakta, kible yönün-

de bulunan eyvan ise mihrap ilâvesiyle mescide dönüştürülmektedir. Sonraki örneklerde görülen helâ, hamam gibi birimlerle dersane ve hücre duvarlarına açılmış niş ve ocak gibi unsurların bu yapılarda da bulunduğu söylenebilir.

Horasan'ın sivil mimari örnekleriyle paralellik gösteren bu şema, İslâmiyet'in ilk yıllarında eğitimin sürdürüldüğü hocanın evinden hareketle geliştirilmiş olmalıdır. Öte yandan dönemin ev tasarımlarının sadece kapalı avlulu medreselere örnek olabileceğini ileri süren Aptullah Kuran dört eyvanlı şemanın kökenini Budist manastırlarına dayandırmaktadır. Ancak her amaca uygulanabilmesiyle son derece fonksiyonel olan bu şema Asya, Anadolu, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika gibi farklı coğrafyalarda değişik uygulamalarla değerlendirilmiş ve karakteristik medrese şeması ortaya konulmuştur.

Zengîler devrinde inşa edilen Busrâ'daki Gümüştegin (530/1136), Şam'daki Nûriyye (567/1172), Halep'teki Şâdbah-tiyye (589/1193) medreseleri ve Nûriyye Dârülhadis Medresesi ile dârüşşifâ olarak faaliyet gösteren Nûriyye Bîmâristanı'nda (549/1154) genel hatlarıyla eyvanlı avlulu şema bulunmaktadır. Mütevazî ölçülerdeki bu yapıların sonraki dönemlerde Anadolu ve Mısır'da gelişecek medrese mimarisinin çıkış noktası olduğu anlaşılmaktadır. Zira Anadolu'daki ilk medrese yapıları olan Dânişmendîliler'e ait, XII. yüzyılın ortalarından kalan Tokat ve Niksar'daki Yağlıbasan medreselerinde Gümüştegin Medresesi'nin kapalı avlulu modeli kullanılmıştır. Zengîler'e bağlanan güçlü etkileri barındıran Artuklular'ın açık avlulu Diyarbekir Zencîriye ve Mesûdiye medreseleri çift katlı tasarımları ile dikkati çeker. XII. yüzyılın sonlarında Muvaahhidler döneminden itibaren Kuzey Afrika'da da gelişen medrese mimarisinde ise bölgeye özgü yerel üslupların belirleyici olduğu görülmektedir (bk. MAĞRİB [Sanat]).

Öte yandan kitâbelerinden dört Sünnî mezhebin faaliyet gösterdiği bir fıkıh medresesi olarak tesis edildiği anlaşılan Mesûdiye Medresesi, Anadolu'da benzeri bulunmayan bir uygulamaya sahiptir. Abbâsî Halifesi Müstansır-Billâh'ın yaptırdığı Bağdat'taki Müstansırıyye Medresesi'nde (631/1234) âbidevi bir örnekle karşımıza çıkan bu uygulama daha çok Mısır'da görülür. Şîî Fâtımî hânedanının yıkılmasından sonra Sünnî Memlûkler zamanında inşa edilen Kahire'deki Zâhi-riyye (662/1264) ve Nâsiriyye (703/1304)

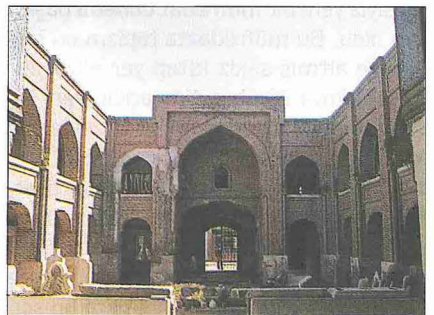
medreselerinde bu anlayış hâkimdir. Zengî mimarisinin etkilerini taşıyan yapılar da her biri bir mezhebe tahsis edilen dört eyvanlı şema, Sultan Hasan Medresesi'nde (764/1363) her mezhebin eyvanların kolları arasındaki, kendi avluları olan bağımsız ünitelere yerleştirildiği düzende en olgun şekline bürünür. Âbidevi taşkapısı ve minareleriyle Orta Asya etkisini de barındıran yapı, mescid olarak kullanılan ana eyvanın önüne yerleştirilen türbeyle birlikte külliye haline gelmiştir.

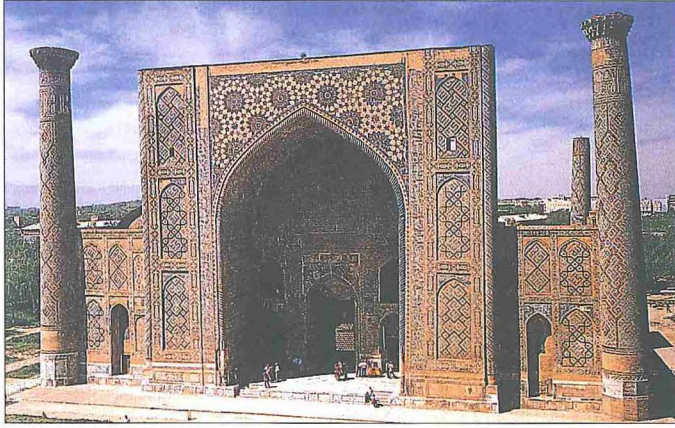
Medrese mimarisinde diğer bir gelişim de Anadolu'da görülmektedir. Eyvan sayıları değişik olmakla birlikte revaklı, avlulu planda zenginleşen tasarımlarla karşılaşılır. Mescid, türbe gibi birimlerle ön cephelere katılan çeşme ve minare gibi unsurlar yanında zengin süsleme programları ile yapılar ilgi çekici olmuştur.

Anadolu medreseleri avlularının açık ve kapalı olmasına göre sınıflandırılır. Aydınlıklı bir kubbeyle örtülen kapalı avlulu model Isparta'daki Ertokuş (1224), Konya'daki Karatay ile (1251) İnce Minareli (1265) ve Kırşehir'deki Caca Bey (1273) medreselerinde sergilediği plan ve tasarım zenginliği ve sahip olduğu anıtsal niteliklerle Selçuklu döneminde gelişimini tamamlar. Germiyanogulları'na ait rasathâne olarak tasarlanan Kütahya'daki Vâcidiye (1314), Osmanlılar'a ait Bursa'daki Lala Şâhin Paşa (1339) ve Gümüşhacıköy yakınındaki Hacı Halil Paşa (1415) medreseleri bu tipin Selçuklu sonrası örnekleridir.

Açık avlulu olarak tanımlanan medreselerde ise plan ve cephe tasarımlarındaki gelişim önemlidir. Konya'daki Sırçalı Medrese (1242), Akşehir'deki Taşmedrese (1250) ve Sivas'taki Burûciye Medresesi'nde (1272) giderek simetrikleşen plan kurguları, XIII. yüzyılın son çeyreğinde

Konya Sırçalı Medrese'nin avlusundan bir görünüş

Semerkant'taki
Uluğ Bey
Medresesi'nin
ön cephesi

Sivas'taki Gökmedrese ve Çifte Minareli Medrese ile Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese'de en olgun şekline ulaşır. Son üç yapıda cephe tasarımına katılan çifte minareler dikkat çekmektedir. Aynı anlayış, Timurlu başşehri Semerkant'taki Bîbî Hanım (1404) ve Uluğ Bey (1417-1420) medreseleri gibi görkemli örneklerde uygulanışları ile Orta Asya medrese mimarisinin karakteristiğini ortaya koymuştur.

Tek avlu şemasını aşma yönünde yerel bir girişim gibi görünen XIV. yüzyıl sonlarından Mardin İsa Bey Medresesi'nin iki avlulu şeması bir kenara bırakılacak olursa Erzurum'daki Yâkutiye Medresesi (710/1310), Ermenek'teki Tolmedrese (740/1339-40), Niğde'deki Akmedrese (812-1409-10) gibi yapılarla açık avlulu tasarımların Selçuklu sonrasında da hâkim model olduğu görülür. Gotik etkiler içeren Peçin'deki Ahmed Gazi Medresesi'nde (777/1375-76) ana eyvan kubbeli yapılmış ve türbe olarak düzenlenmiştir. Ana eyvanın kubbeli bir birim olarak ele alınması ileride yerini kubbeli dershaneye bırakmasıyla sonuçlanır. Bu özellik Osmanlılar'da gerçekleşmiş, XIV. yüzyılda İznik'teki Süleyman Paşa Medresesi ile başlayıp XV. yüzyılda ağırlık kazanarak bütün medrese mimarisine hâkim olmuştur.

Anadolu ve Mısır medreselerinde dikkati çeken bir başka gelişim bu yapıların türbe, çeşme, sebîl gibi unsurlarla birleşen küçük ölçekli külliye haline değerlendirilmesidir. Öncelikle Zengîler'de avlunun merkezine yerleştirilen havuzlarla kendini gösteren su yapıları Anadolu ve Mısır'da çeşme, sebîl, şadırvan gibi elemanlarla zenginleşir. Ancak Anadolu'da medreseler, cami ve mescid gibi yapılarla oluşturdukları kompleksler bakımından daha çeşitli uygulama alanı bulur. XII. yüzyılın başlarında Artukoğulları'nın Mardin'deki Emînüddin Külliyesi'nden

başka ortak avluyu paylaşan cami ve medrese uygulamasının ilk örneği Dânişmendli dönemine ait Kayseri'deki Köçük Camii ve Medresesi'nde görülür. Aynı yerdeki Hacı Kılıç Camii ve Medresesi'nde (1249) yeniden ve başarıyla ele alınan model, Balat İlyas Bey Camii ve Medresesi'nde (1404) uygulanmasının ardından XVI. yüzyılda Mimar Sinan'ın elinde gelişimini tamamlayacaktır. Ayrıca Divriği Ulucamii (625/1228), Kayseri'deki Huand Hatun Külliyesi (635/1238) gibi örneklerde medreselerin külliye programına ayrı yapılar olarak katıldığı görülür. Aynı modeli Selçuklu sonrasına taşıyan Manisa Ulucamii ve Medresesi 780 (1378-79), içte birbirine açılan kapıya sahip olmakla birlikte önceki örnekler gibi dışa açılan bağımsız kapılara sahiptir. Dönemin en ilgi çekici inşa denemesi ise zâviyeli olarak tasarlanan caminin üst katında bulunan medresesiyle Bursa'daki Hudâvendigâr Külliyesi'dir. Anadolu'da bir benzeri daha bulunmayan bu örnekte dönemin cami ve medrese mimarisine hâkim olan plan şemaları üst üste konularak eşsiz bir tasarım anlayışı içinde birleştirilmiştir.

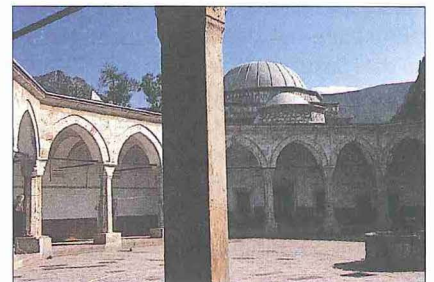
Dârü'ttîb medresesi olarak faaliyet gösteren yapılarla bir arada tasarlandıkları için medreselerle aynı yapısal özellikleri taşıyan dârüşşifâlarda da benzer gelişim çizgisi bulunmaktadır. Şam'da Nûriyye Bîmâristanı ile başlayan dört eyvanlı, açık avlulu model, Kahire'deki Kalavun Bîmâristanı'nda (683/1284-85) dört eyvanlı avlunun çevresine yerleştirilen dârüşşifâ ve dârü'ttîb medresesinde aynı avluyu paylaşan çifte medrese modeline dönüşür. Anadolu'da bu model Kayseri'deki Gevher Nesibe Dârüşşifâsı (602/1205-1206), bitişindeki Sultan Gıyâseddin Keyhusrev Dârü'ttîb Medresesi ve Sivas'taki Keykâvus Dârüşşifâsı'nda olduğu gibi birbiriyle ilişkili, ancak iki ayrı bina halinde tasarla-

nan çifte medrese şeklinde görülmektedir. Gotik özellikler taşıyan görkemli taçkapısıyla dikkati çeken Mengüçlüler'e ait Divriği'deki Turan Melek Dârüşşifâsı'nda ise (625/1228) kapalı avlulu model çift katlı olarak uygulanmıştır. Selçuklu sonrasında Amasya Dârüşşifâsı iki işlevi barındıran açık avlulu bir yapıdır.

XV. yüzyılda özellikle sultanların inşa ettirdiği büyük medrese yapılarında revaklı, açık avlulu modelin simetrik plan kurguları içinde değerlendirildiği görülür. Bursa'daki Yıldırım (801/1399), Yeşil (822/1419) ve Murâdiye (829/1426) medreselerinde revaklı avlunun üç kenarına hücreler yerleştirilmiş, dördüncü kenarı da kubbeli dershaneye ayrılmıştır. Bu plan şeması İstanbul'da Fâtih medreselerinde de görülür. XV. yüzyıla ait Dâvud Paşa ve Koca Mustafa Paşa ile Amasya ve Edirne'deki II. Bayezid medreselerinde ise giriş yönünde hücreler yer almamıştır. Duvarları ikili pencere dizileriyle hareketlendirilen Osmanlı medreselerinde bazan son derece yalın tasarımlara sahip taçkapının bulunduğu cephelerle diğer duvarlar arasında bir farklılık görülmez.

Edirne'deki Saatli Medrese'de (851/1447) yer alan, kubbeli dershaneye eş büyüklükteki yazlık dersane özellikle iklim koşullarına bağlı değişik bir uygulamadır. Şamlı bir mimar tarafından yapıldığı için farklı olarak dört eyvanlı kare bir avluya sahip olan Merzifon'daki Çelebi Sultan Mehmed Medresesi (1414-1417) eyvanların arkasına yerleştirilen kubbeli dershaneleriyle dikkati çeker (bk. MEHMED I MEDRESESİ). Amasya'daki Kapı Ağası Medresesi (1489), sonraki yüzyılın ortasında Sinan'ın Çağaloğlu'nda Rüstem Paşa adına yaptığı medresede yeniden ele alacağı sekizgen planıyla ayrı bir yere sahiptir.

Sekizgen planlı olarak inşa edilen Amasya Kapı Ağası Medresesi'nin avlusu

Süleymaniye Külliyesi'nin Marmara denizi tarafında yer alan medreselerinden doğu yönündekinin avlusundan bir görünüş

XVI. yüzyılda plan ve tasarımların zenginleştiği görülür. Mimarbaşılığı esnasında özellikle sultanlar için yaptığı medreselerde belirlenmiş plan ve tasarımların dışına pek çıkmayan Mimar Sinan, Süleymaniye Külliyesi'nde, Fâtih Külliyesi'nde uygulanan düzeni işlerken Sinan Paşa, Kara Ahmed Paşa, Mihrimah Sultan ve Sokullu Mehmed Paşa külliyelerinde aynı avluyu paylaşan cami-medrese modelini en olgun şekline kavuşturur. Ancak Mimar Sinan'ın medrese mimarisine katkısı daha mütevazı ölçekli inşa faaliyetlerinde görülür. Yapıların birbirleri ve çevreleriyle olan ilişkilerine yoğunlaşan Sinan, külliye şemasına ya da sıkışık şehir içi dokusunun zorlayıcı topografyasına yerleştirmek zorunda kaldığı medreselerde bu şemanın dışına çıkarak yerleşme düzeni ve plan şemalarında değişikliklere gitmiş, medreseyi en sağlıklı konuma taşıyacağı değişik düzenlemeler ve tipolojik çözümler üzerinde durmuştur. Sinan'ın Edirne'deki Selimiye Külliyesi'nde medreselerin cami tarafına hücre yerleştirmesi, Süleymaniye Dârülhadis Medresesi'nde tek kanatlı bir planlamaya yönelerek medreselerle cami arasındaki görsel ilişkileri araştıran, Üsküdar'daki Şemsi Paşa Külliyesi'nde ise "L" şeklinde plan kullanarak manzara faktörünü değerlendiren tutumu, plan ve tasarımdaki farklılıkla birlikte tipolojik açıdan da medrese mimarisini zenginleştirmiştir. Bu bakımdan Süleymaniye Külliyesi'nde kuzeydeki medreseleri yamaca oturtmak için uyguladığı kademeli yerleşim düzeni, Kadırga'daki Sokullu Külliyesi'nde cami ile aynı avluyu paylaşan medresenin derslik kısmı altına aldığı girişle ortaya koyduğu yapısal çözüm, Üsküdar'daki Atik Vâlîde Sultan Külliyesi'nde medresenin derslik kısmını sokağı aşan kemerler üzerine oturtturarak sağladığı çevresel uyum, onun mimari dehasının medrese yapılarındaki

yansımaları olarak zikredilmesi gereken ayrıntılardır.

Eyüp'teki Sokullu Külliyesi'nde (976/1568-69) sergilediği tutum ise XVII. yüzyılda uygulanacak olan medrese merkezli külliye şemasının ilk örneğidir. Burada dershane'nin önüne bâninin türbesini yerleştiren Sinan, Anadolu Selçuklu ve Memlük medreselerinde vurgulanan temayı yeniden ele almıştır. Koca Sinan Paşa, Gazanfer Ağa, Kuyucu Murad Paşa ve Ekmekçizâde Ahmed Paşa medreseleri gibi binalarda yapıların topografyaya göre şekillenmesi yanında elverdiği ölçüde tekrarlanan dershane-türbe ilişkisine sebin de dahil edildiği görülür. XVII. yüzyılın sonlarında aynı modelin farklı düzenlerde uygulandığı Köprülü Mehmed Paşa, Kara Mustafa Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa medreseleri, hücrelerden bağımsız olarak tasarlanan sekizgen planlı dershaneleriyle yeni bir farklılığa işaret eder. Bu farklılık Damad İbrahim Paşa, Ahmedîye ve Hacı Beşir Ağa külliyesi gibi örneklerle XVIII. yüzyılda da devam eder.

Pozitif bilimlere artan ilgi neticesinde Batı eğitimi anlayışına göre tesis edilen

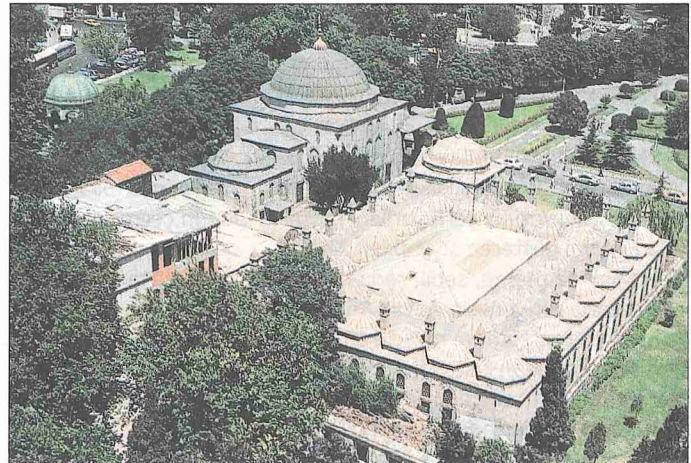
yeni okulların faaliyete geçtiği XIX. yüzyılda dinî eğitime olan ilgi giderek azalmaya başlayınca yeni medrese inşası da azalır. Bu açıdan Karagümrük'teki Râkım Efendi ve Fetva Emîni medreseleri geleneksel şemaların uygulandığı son yapılarıdır. Medrese eğitimini modernleştirme çabalarının ürünü olan ve ulusal mimarlık akımının özelliklerini taşıyan Medresetü'l-kudât binası ile (1913) çağdaş yapı teknolojilerinin kullanıldığı son örneğini veren medrese mimarisi, Tevhîd-i Tedrîsat'tan önce devrini kapatır (İstanbul medreseleri için ayrıca bk. DİA, XXIII, 256-258).

BİBLİYOGRAFYA :

- K. A. C. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, Oxford 1952-59, I-II, tür.yer.; Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, I; a.mlf., *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, tür.yer.; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, İstanbul 1970-72, I-II; a.mlf., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, tür.yer.; Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul 1975, tür.yer.; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, tür.yer.; Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978, tür.yer.; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, I-II, tür.yer.; Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara 1992, tür.yer.; R. Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*, Edinburgh 1994, s. 173-251; Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ankara 1999; Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000; M. Cavid Baysun, "Mescid", *İA*, VIII, tür.yer.; Semavi Eyice, "Mescid", a.e., VIII, 112-118; J. Pederesen - [G. Makdisi], "Madrasa", *EI²* (İng.), V, 1123-1134; Munibur Rahman, "Madrasa", a.e., V, 1134-1136; R. Hillenbrand, "Madrasa", a.e., V, 1136-1154; Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, 163-178; M. Baha Tanman, "Dârülhadis", a.e., VIII, 533; "İstanbul", a.e., XXIII, 256-258; Zeynep Ahunbay, "Medreseler", *DBİst.A*, V, 320-326.

İSMAİL ORMAN

Sultan Ahmed Medresesi - İstanbul